

**ДЕРЖАВНА ТЕРИТОРІЯ ТА ДЕРЖАВНИЙ ПРОСТІР:
СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ**

Розвиток культури та цивілізації в ХХІ сторіччі змушує державу пристосовуватися до принципово мінливого світу та мінливої людини, враховувати традиційні та нові форми просторового існування людей. Сьогодні неможливо розкрити природу держави, обмежуючись тільки тією територією, на якій вона розташована. Процеси глобалізації та міграції населення змушують державну владу все частіше враховувати політичні, економічні, культурні інтереси своєї цілісності за межами власної території. Проблема просторового буття сучасної держави — це складний комплекс, який включає геополітичні відносини різноманітного характеру: від дружніх та партнерських, до стриманих та ворожих.

На жаль, в теорії вітчизняного державознавства просторове буття держави й зараз обмежується характеристикою територіального устрою держави. При всьому значенні цієї проблеми для України з погляду сучасного підходу до питань взаємодії центру та периферії держави, а також пошуку стійкої форми державного устрою не можна далі розглядати державне життя ізольовано від геополітичного положення України, що означає необхідність використання геополітичних розробок проблематики простору та території.

Проте протягом останніх двох десятиріч поняття «територія» в усе більшому ступені заміщується поняттям «простір». Характерно при цьому використання таких понять, як «простір колишнього СРСР», «європейський освітній простір» тощо. Не випадковий сьогодні інтерес до проблеми соціології простору, який ще на рубежі ХІХ–ХХ ст. позначив Георг Зіммель та ввів поняття «соціологія простору» в опублікованій під такою назвою роботі 1903 року видання. Простір, про який говориться у Г. Зіммеля, в соціології простору — це, насамперед, простір тіл, здатність людей сприймати інших й самих себе. Важливо, що взаємодіючі особи можуть простір населяти й затребувати. Не географічний розмір у квадратних кілометрах утворює якусь державу, а ті психічні сили, що утримують разом її громадян. Не форми просторової близькості або дистанції створюють особливі явища сусідства або сторонності. Синтез частини простору є специфічно-психологічною функцією, яка модифікується виключно індивідуально, але поєднується з безпосередністю простору. Відбувається наповнення простору, тому простір може бути заповненим або незаповненим [1, 133–134].

Якщо між людьми немає взаємодії, то простір між ними перетворюється в ніщо. Як зазначає Г. Зіммель, у місті спочатку не було міської громади, але були різні громади. Саме їхнє просторове зіткнення привело до того, що утворився загальний мирний простір міста, у якому вони могли розраховувати на правовий захист. У цьому правовому просторі й виник функціональний поділ загального простору між окремими цехами, що мають визначені місця [1, 138]. При цьому місто з цехами — це лише частина простору.

Кожне місце в просторі унікально, тому що воно є інакшим, ніж інші місця, і саме ця однорідність унікального й унікальність однорідного тільки й складає простір. Г. Зіммель пропонує можливість солідарності не з простором, а з ґрунтом. Крім з'єднання людей, міцно пов'язаних з певним ґрунтом, існує, наприклад, церква, яка претендує на те, щоб простиратися всюди та бути вільною від усіх місцевих рамок. Принцип релігії непросторовий, і тому, хоча вона й поширюється на всякий простір, вона не виключає свого існування в інших місцях [1, 137–138].

Простір сприймається як певна якість тоді, коли можливо відчутти солідарність із ним, тобто є кусок, обмеження, границя. Мова йде не тільки про природні кордони (наприклад, гори, ріки, моря та ін.). Як відзначає Г. Зіммель, кордон — це не просторовий факт із соціологічною дією, але соціологічний факт, який приймає просторову форму. Йому притаманна жива енергія, яка силами душі забезпечує синтез простору. При цьому просторова закріпленість можлива в двох видах: 1) як вимога безпосередньої присутності членів групи в якомусь місці (громадянство); 2) як точка взаємодії, де тільки й можливе зіткнення людей (суд) [1, 148].

Помітимо, що у сучасних політологічних дослідженнях використовується поняття «простір політичних подій» [2], оскільки політичний порядок передбачає просторове розміщення. За аналогією можна стверджувати існування простору державних подій (державний простір), що дає можливість виділити не тільки територіальне відокремлення держави, але й її взаємозв'язки з іншими державами, її інтереси на інших територіях та в інших державах.

Можна стверджувати, що необхідність поняття «державний простір» викликана існуванням державних подій, як на території держави, так і за її межами.

Проблема просторового буття держави — це багато в чому питання стійкості існування держави [3, 47–48], а також передбачуваності поведінки держави під впливом зовнішнього середовища, внутрішніх змін й управління.

Державний простір може бути розглянутий, по-перше, під кутом зору регіонознавства, як комплексного наукового напрямку, що досліджує просторову організацію системи влади в державі, тобто політико-територіальні та адміністративно-територіальні структури усередині держави, а також територіальні одиниці особливого статусу, територіальну систему органів державної влади, організацію місцевих органів державної влади та місцевого самоврядування, територіальну ієрархію тощо; і, по-друге, під кутом зору геополітики, як комплексного наукового напрямку, що досліджує просторову взаємодію держав та міждержавних утворень крізь призму цивілізацій, культур етносів й інших явищ, що визначають генезис та динаміку державного життя.

Просторове буття держави пов'язане із системою духовних цінностей, які канонізовані світовими релігіями, зокрема християнством, та у вигляді цільових настанов виступають як головна організуюча засада людського буття. Не випадковим є також використання традицій культури та пам'яті предків, з якими пов'язуються справедливість, боротьба зі злом, любов до ближнього, совісність,

добропорядність і ряд інших цінностей, що у міфах і переказах переходять з покоління в покоління як ціннісні орієнтири цієї цивілізації чи культури.

Духовна ідея держави як найважливіший фактор її просторового буття пов'язана не тільки з традиціями, закладеними релігією та нашими предками, але виявляється через систему духовних цінностей Нового часу, в яких використаний перевірений життям досвід цих цінностей. Саме він формує на загальному з релігією та традиціями предків фундаменті ціннісні орієнтири сучасного державного життя.

Державний простір безпосередньо пов'язаний з геополітичними образами. При цьому якщо державний простір полісу відділено від сакрального та лише співіснує з ним, то в умовах античності сакральний простір гранично політизується. Вважається, що в умовах середньовіччя також існує сакральне-просторове бачення світу. Тільки з настанням епохи Відродження відбуваються кардинальні зміни в сприйнятті земного простору та поступово зникають його сакральні інтерпретації. Надалі усвідомлення світу виступає як безупинний просторовий розвиток, у рамках якого відбувається приватизація земель і формується образно-географічне бачення світу.

В умовах постмодерну геополітика образів виступає як цілеспрямоване позиціонування та маніпулювання спеціалізованими географічними образами в ментально-географічному просторі [4, 87]. Серед фундаментальних геополітичних образів, пов'язаних з державним простором, є такі як «Європа», «Євразія», «Візантія», «Атлантика» та ін. Фахівцями з проблеми геополітики образів висловлюється думка, що геополітичний образ України фактично знаходиться в одному образному просторі з геополітичним образом Росії і що протягом останніх десятиліть між цими двома державами йшла активна боротьба за образи Європи, Візантії й навіть Євразії.

Таким чином, питання про державний простір України та її геополітичний образ тісно пов'язані між собою, визначаючи перспективу формування метагеополітичного простору України.

Використання геополітичних розробок у сучасній державі дозволяє більш чітко орієнтувати стратегію державного розвитку України в умовах становлення багатополярного світу. При цьому визначальні ідеї геополітики про вплив простору на політичні процеси і, навпаки, про вплив політики на простір дають можливість по-новому визначитися з територіальними проблемами держави, її кордонами, зв'язками з іншими державами, взаємодією з міждержавними утвореннями, зокрема із транснаціональними корпораціями тощо.

Можна погодитися з М. О. Нартовим, що геополітика — це, насамперед, система знань (наука) про контроль над простором [5, 10] і тому державознавство не може стояти осторонь від існуючих геополітичних досліджень, не включати до свого наукового апарату такі категорії, як геополітичний простір, геополітичне поле, геополітичне суперництво, геостратегія та ряд інших.

Проблематика форми політико-територіальної організації держави не залишається без уваги дослідників [6]. Однак вона, як і колись, або зводиться до використовуваної термінології, тобто «форми державного устрою» чи «форми

політико-територіальної організації держави», або до розгляду відмінностей унітарної та федеративної держави.

Здається, що навіть для традиційно розглянутої проблеми форми державного устрою важливим є урахування природних факторів державного життя. Як відзначав М. М. Алексєєв, держави вже самою долею поставлені в умови більш сприятливі та менш сприятливі. Тому у першу чергу повинен враховуватися «місцерозвиток держави» [7, 583] як її унікальність існування, оскільки в тих природних властивостях, якими наділена займана державою територія, уже закладені задатки її подальшого буття.

Втім сьогодні держава в усе більшому ступені не може організувати своє внутрішнє життя без урахування подій, що відбуваються за її територіальними межами, тобто необхідно враховувати весь простір, який впливає на державне життя, інакше кажучи, це те, що може бути названо державним простором.

Один з основоположників геополітичної думки Ф. Ратцель (1844–1904) у біогеографічній концепції розвивав ідею, що держава для свого існування повинна забезпечити себе достатнім життєвим простором (Lebensraum) і кожна держава має свою просторову концепцію, що полягає в поглядах на межі цього життєвого простору [8, 38]. Якщо відійти від розуміння життєвого простору як захоплення чужих територій, то помітна справедливість твердження Ф. Ратцеля, що динамічне територіальне зростання (зростання державного простору) відрізняє процвітаючі держави від занепалих. Сучасний розвиток по суті підтвердив його ідею про те, що із зростанням культури нації зростає простір, на який вона поширюється.

Як вважають фахівці з геополітики, варто звернути увагу на обумовленість формування геополітичного простору не тільки об'єктивними умовами і факторами, а саме: розміром території держави, особливостями географічного положення, природно-ресурсним, демографічним, економічним, військовим потенціалом тощо, але також — станом духу народу і нації, що населяють цей простір [8, 11]. Ця теза, безсумнівно, є значимою і для характеристики державного простору.

У геополітичному просторі важливим завданням виступають фіксація та прогноз просторових меж силових полів. При цьому поняття силового (геополітичного) поля нерідко асоціюється із простором, що контролюється державою. Одна з відомих класифікацій геополітичних полів дана К. В. Плешаковим. Ним виділені поля [9; 10], на основі яких може бути визначений державний простір:

1) ендемічне поле, тобто простір, контрольований довгий час державою і, безсумнівно, що належить цій державі (споконвічна державна територія);

2) прикордонне поле як такий простір, що перебуває під її контролем та оспорується чи може оспорюватись іншою державою (територія, що належить державі);

3) перехресне поле як простір, на який претендують декілька держав (територія державного домагання);

4) тотальне поле — безперервний простір, що перебуває під контролем однієї держави та виходить за межі її території (територія тотального простору).

Очевидно, силові поля в цій конструкції повинні бути доповнені соціально-економічними та культурними, за допомогою яких держава здійснює свою експансію на територію інших, у першу чергу, суміжних держав. Якщо продовжити в цьому плані цю схему геополітичних полів, то варто виділити соціокультурне поле як той простір, що виходить за межі території держави і на який поширюються державні інтереси. Це територія соціокультурного простору.

Вся відзначена сукупність геополітичних полів може становити зміст поняття «державний простір», яке, таким чином, слід відрізнити від поняття «державна територія» (територія держави).

При цьому якщо державна територія України жорстко фіксована її державними кордонами, то її державний простір знаходиться в русі та виступає як динамічна характеристика буття держави. Державний простір України у такий спосіб визначається не тільки її державною територією, але й всією сукупністю державних подій, що розгортаються у відносинах із прикордонними (суміжними) державами, державами, в яких наявні наші економічні, політичні та культурні інтереси, а також транснаціональними корпораціями, міжнародними та регіональними організаціями та іншими суб'єктами, які будують свої відносини із сучасною Україною.

Література

1. Филиппов А. Социология пространства // *Логос*. — 2000. — № 2.
2. Филиппов А. Ф. Пространство политических событий // *Полис*. — 2005. — № 2.
3. Петров В. К., Селиванов С. Г. Устойчивость государства. — М.: Экономика, 2005.
4. Замятин Д. П. Геополитика образов и структурирование метапространства // *Полис*. — 2003. — № 1.
5. Партов П. А. Геополитика. — М.: ЮПИТИ, 1999.
6. Замышляев Д. В. Формы политико-территориальной организации государства // *LEX RUSSICA*. — 2005. — № 1.
7. Алексеев Н. Н. О гарантийном государстве // Алексеев Н. Н. Русский народ и государство. — М., 1998.
8. Колосов В. А., Мироненко П. С. Геополитика и политическая география. — М.: Аспект Пресс, 2002.
9. Плешаков К. В. Геополитическая парадигма (взаимодействие геополитики и идеологии на примере отношений между СССР, США и КНР в континентальной Восточной Азии. 1949–1991 гг.). — М., 1994.
10. Плешаков К. В. Геополитика в свете глобальных перемен // *Международная жизнь*. — 1994. — № 10.